

Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ ԱՆՑՅԱԼՈՒՄ
ԵՎ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆՑ*

Հայ ժողովուրդը իր կյանքի ու մաքառման երկար ու ձիգ դարերում ստեղծել ու ծառանդություն է թողել մեզ գրավոր մեծ կուլտուրա: Հայերեն հաղարավոր մագաղաթյա ու հին թղթյա ձեռագրերը փայլուն վկայական են մեր ժողովրդի ստեղծագործ շանքերի, այդ ձեռագրերի էջերում շարքաշ ու ջանասեր հաղարավոր գրիչներ գրոշմել են մեր ժողովրդի պատմության, հարևան ժողովուրդների հետ նրա ունեցած քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական կապերի մասին բազմաբովանդակ փաստաթղթեր, ընդօրինակել ու ապագա սերունդներին են հանձնել փիլիսոփայության, տիեզերագիտության, բժշկության, ալքիմիայի, գեղարվեստական գրականության և գիտության ու արվեստի այլ բնագավառների մասին համաշխարհային արժեք ներկայացնող հուշարձաններ:

Հայ ժողովրդի ստեղծած ձեռագիր գանձերից պահպանվել ու հասել են մեզ միայն փշրանքներ և դրանք էլ անցել են հրի ու սրի միջով, ակնատես լինելով այն եղևոններին, որոնք անպակաս են եղել հայ ժողովրդի պատմության:

Տասնյակ հաղարավոր ձեռագրեր են ոչնչացվել օտարերկրյա նվաճողների կողմից. այդ մասին կան մեծ թվով վստահելի տվյալներ. այսպես՝ 1170 թվականին սելջուկ-թուրքերին հաջողվում է խաբուսվածք գրավել Սյունիքի ամենաամուր և անմատչելի համարված Բաղարերդ ամրոցը, որտեղ «վասն անառիկ ամրութեանն» հավաքել էին Սյունիքի բոլոր վանքերի սրբությունները և հատկապես Տաթևի վանքի ավելի քան 10.000 ձեռագրերը: Եվ այդ բոլորը գրավվում ու ոչնչացվում է կիսավայրենի նվաճողների կողմից. «...զանհամար և զանման սրբութիւնս,— գրում է պատմիչը,— և սպաս եկեղեցւոյն Տաթևոյ՝ փարթամ և հարուստ աթոռոյն, խաչ և վկայարանք յոսկոյ և յարծաթոյ, և անգին ակամբք և անհուն մարգարտով զարդարեալ, և կտակարանք յոլովք, որք թուով աւելի քան զ10.000, զորս ամբարեալ էին անդ: Ամենայն առ հասարակ գերի վարեցան և ցան և ցիր եղեն ընդ երեսս աշխարհի» (Ստ. Օրբելիան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, 1910, էջ 335—336):

Հաղարավոր ձեռագրեր են ոչնչացվել նաև սելջուկ-թուրքերին հաջորդող նվաճողների՝ մոնղոլների, օսմանյան թուրքերի և մյուս բարբարոս ասպատակողների կողմից:

* Չեկուցված է Մատենադարանի Գիտական խորհրդի Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեպուզիայի 40-ամյակին նվիրված ընդլայնված նիստին, 1957 թ., նոյեմբերի 29-ին:

Ողբերգական է եղել նաև Պետական մեր Մատենադարանի հիմքը կազմող էջմիածնի Մատենադարանի պատմությունը:

Հայտնի է, որ երկարատև դադարից հետո էջմիածինը կրկին սկսում է զգալի դեր կատարել հայ ժողովրդի կյանքում 1441 թվականից հետո, երբ կաթողիկոսական աթոռը Սսից տեղափոխվում է այնտեղ: էջմիածնում և նրա մոտակայքում գտնվող վանքերում սկսում են ընդօրինակվել, հատկապես 17-րդ դարի ընթացքում, հարյուրավոր ձեռագրեր, որոնցից շատերը այսօր էլ պահվում են մեզ մոտ. և աստիճանաբար էջմիածնի վանական գրատունը դառնում է Հայաստանի ամենահարուստ գրատներից մեկը:

1668 թվականին շարադրված մի ընդարձակ հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Փիլիպպոս կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին (1633—1655) շինարարական մեծ աշխատանքներ են կատարվում էջմիածնում. նրա եռանդուն գործունեության շնորհիվ վանքը հարստանում է ոսկյա և արծաթյա սպասներով, կերպասեղենով, ձեռք են բերվում նաև «զգրեանց բազմութիւնս զանազան մատենից, առ ի լրումն հոգևոր և մարմնաւոր ախորժակաց հասարակաց»: Փիլիպպոսին հաջորդող Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը (1655—1680), ինչպես հաղորդում է նույն հիշատակագիրը, շարունակում է շինացնել վանքը սպասներով ու ձեռագրերով. նա գրում է. «Սովաւ և ի ձեռն սորին յաւելան և սպասք յոլովք և անօթք բազմաթիւք մեծի տաճարիս. ընդ որս և մատենից, դումարութիւնք ի մի ոչ սակաւք, և նոցին խոկացողք և ի նոյնս պարապօղք յոգնակաճառք...» (Ձեռ. № 981, էջ 500ր և 502ա: Հմմտ. նաև «Արարատ» ամսագիր, 1875, էջ 373, 375 և 1888, էջ 417, 420)*:

էջմիածնի Մատենադարանը Հակոբ Զուղայեցու ժամանակ կարգավորված հաստատություն էր և գտնվում էր հատուկ պաշտոնյայի — «գրքապանի» հսկողության ներքո: 1662 թվականին Մատենադարանի գրքապանն էր Ստեփանոս Լեհացու աշակերտներից՝ Ներսես սարկավազը: «Այլ և զիս տարորոշեալս ի սոցունց՝ զգրքապան և զծրօղ մատենիս զՆերսէս յիշել մաղթեմ» — գրել է այս Ներսեսը իր ընդօրինակած ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում (ձեռ. № 110, էջ 467 ր):

էջմիածնի Մատենադարանի կարգավորյալ վիճակի մասին վկայում են նաև բազմաթիվ ձեռագրերի մեջ պահպանված հին կնիքները, որոնք ունեն «Գիրքս սր. էջմիածնա է» մակագրությունը (տե՛ս օրինակ, ձեռ. № 686, էջ 222ր, ձեռ. № 667, էջ 388ր և այլն):

Գծրախտաբար 18-րդ դարի ընթացքում էջմիածինը բազմիցս ենթարկվում է թալանի պարսիկ իշխողների կողմից, այնպես որ 19-րդ դարի սկզբներին

* Այս նույն տարիներին էջմիածնում հավաքված գրասեր ու գիտնական վարդապետների մասին ուշագրություն արժանի տվյալներ է հաղորդում նաև Ստեփանոս Լեհացին, Դիոնիսիոս Արիսպազացու աշխատությունների 1662 թ. կատարած իր նոր թարգմանություն հիշատակարանում: Նա գրում է, որ թարգմանությունը կատարել է «ի խնդրոյ բարեմիա եղբարցն, որք ի սուրբ աթոռս էջմիածնին...: Քանզի զայսու ժամանակաւ բազումք էին երևելիք վարդապետք բաշարանք, բանաստեղծք, աստուածային գրոց բաջ զիտունք և հմուտք, յորոց մի էր և Առաքել վարդապետն՝ բաջ բարունի և վիպասան, որ զժամանակագրութիւնս հայրապետաց և թագաւորաց զեղեցկահարմար բանիւք գրոշմեաց և իւր յիշատակն անջնջելի եթող» (ձեռ. № 5171, էջ 368բ—369ա): Առ. Դավրիժեցու «Պատմություն» մեջ ևս կան հետաքրքրական տվյալներ էջմիածնի Մատենադարանի և գիտուն վարդապետների մասին (տե՛ս «Պատմութիւն», 1884, էջ 233, 263 և ն):

Էջմիածնի հարուստ Մատենադարանից մնացել էին միայն աննշան քանակությամբ ձեռագրեր:

1814 թվականին Նիկոլայ Պետրովիչ Ռուսյանցեին ուղղած իր մի նամակում Ներսես Աշտարակեցին դաժնացած գրում է. «Բայց ապաքախտ եմք առաւելապէս մեր... զի յաւուրս մեր բաղձահարուստ գրատուն Այրարատեան Աթոռոյ սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի... կողոպտեալ յաւար մատենցաւ... Այո՛ արդարեւ երջանիկ բախտաւորութիւն համարեալ լինէր, եթէ գրատուն Արարատեան Աթոռոյն նախկին իւր հաստատութեամբն լսէր զՁեր այդպիսի քաղցր ձայն հրաւիրանաց ի կող հանդիսի Ձերումդ բաղձացեալ ամենասիրելի գրատան (կնյաղ Ռուսյանցեք խնդրել էր իր բացած գրադարանի համար ուղարկել հայերեն ձեռագրերի ընդօրինակություններ — Վ. Խ.), բայց զի համատարած բնութիւն աշխարհի յայսմիկ դարու տարաբախտ արար և զԱթոռ հայկազնեայց առաւել ևս ի մասինս այսմիկ (խոսքը ձեռագրերի մասին է — Վ. Խ.) ազաշեմ զերկուս զայսոսիկ գրքոյկ փոքրիկ իբրև ընծայ կամ մանաւանդ նշմարանք շերմեռանդութեան կապտեալ գրատան աթոռոյն Արարատեան՝ ընկալնուլ մարդասիրարար» (Վարդան, Պատմ. Մոսկվա, 1861, Յառաջարան Մկրտիչ Էմինի):

Էջմիածնի Մատենադարանի պատմության համար նոր շրջան է սկսվում 1828 թվականից հետո, երբ Արևելյան Հայաստանը, ազատագրվելով պարսկական լծից, մտնում է ռուսական պետության հովանու տակ:

Հովհաննես կաթողիկոս Կարբեցին 1833 թվականին Գորպատի համալսարանի պրոֆ. Գ. Կլոսսիուսին գրած իր կոնդակում հայտնում է, որ «անգաղբում նվաճումների և սրածությունների շնորհիվ հայ ազգն ու նրա գրականությունն այն շափով սպառված և ոչնչացված են եղել, որ հազարավոր գրքերից հազիվ մի հազար հատ ժառանգություն է մնացել մեզ մեր նախնիքներից»: «Այն օրերից, — շարունակում է կաթողիկոսը, — երբ իմ հայրենիքը հանգստացել է ռուսաց կայսրների բարերար զայնստնի տակ, հայերը ձեռնարկել են հավաքելու իրենց գրականության հիշատակարանները» (տե՛ս Ն. Շահադիզ, Գիվանեաշատուր Արովյանի, Երևան, 1940, էջ 45—46 և Каталог книгм Эчмиадзинской библиотеки, изданный Г. Броссе, СПб, 1840, էջ 46—48):

Էջմիածնի Մատենադարանի կարգավորման գործով 1828 թ. զբաղվում է Մանուել Գյումուշխանցին: «Ի վերայ սեղանատան, — գրում է նրա գործակիցներից Մ. Մսերյանը, — է գրատունն, յորում դնի բաղձութիւն տպագիր և գրչագիր մատենից՝ նորոց և հնոց: Այս գրատունն զուրկ գոյով ի յատուկ պաշտպանողէ և միանգամայն անկեալ ի ձեռս տգիտաց՝ կայր անխնամ. մինչև բաղձաց յընտիր մատենից ի կորուստ վարիլ և կիսոցն փտիլ. և այն՝ մինչև ցամն տեսոն 1828, յորում ժամանակի եկեալ Մանուէլ վարդապետ Կիւմիւշխանցի ի Ղրիմոյ և տեսեալ զգրատունն յայնպիսի վիճակի խանդարման՝ եմոյժ զայն ի նորոգ կարգ և ի վայելչութիւն, աշխատակցութեամբ իմ և այլ երկուց վարդապետաց, ըստ հրամանի Ներսէս արքեպիսկոպոսի...»:

Ինչքան է տեսել այդ «կարգն ու վայելչութիւնը» որոշ չէ, բայց հայտնի է, որ 1837 թ., երբ Նիկոլայ I կայսրը այցելեց Էջմիածին, գրքերը դարձյալ խառն ի խուռն, անդուկների մեջ լցված, պահվում էին հանդերձատանը «թողի մեջ շաղախված» (Երիցյան, Ամ. հայ. կաթող. մասն Բ., 1895, էջ 441):

Գրանից հետո միայն, 1837 թվականին, Սինոդի հրամանով Հովհաննես Լպիսկոպոս Շահխաթունյանը զգալի աշխատանք է տանում Մատենադարա-

նի կարգավորման դժով և կազմում է էջմիածնում հավաքված ձեռագիր ու տպագիր գրքերի առաջին ցանկը, որը ուսերեն ու ֆրանսերեն թարգմանություններով ու առաջարկներով լույս է տեսնում Պետերբուրգում, ակադ. Գ. Բրոսսեի աշխատակցությամբ, 1840 թվականին (տե՛ս Каталог книгъмъ Эчмиадзинской библиотеки նշված ցուցակը և Ա. Սեդրակյան, Հովհ. Եսս. Շահխաթունյանցի կենսագրությունը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 120 և հտ.): Այդ ցանկում համառոտակի թվարկված են 312 անուն ձեռագրեր:

Նույն Հովհաննես Շահխաթունյանը մեծ ջանք է գործ դնում Մատենադարանը հարստացնելու ուղղությամբ, 1838 թվականին եկեղեցական գործերով մեկնելով Շամախի, նա խնդրում է կաթողիկոսից և ստանում իր անվամբ կոնդակ այն մասին, որ հանձնարարված է իրեն վերադարձնելու պայմանով էջմիածին բերել բոլոր այն ձեռագրերը «որ հարկաւոր դատեսցին մուծանելոյ ի տիպ, և կամ վասն հնութեանցն արժանաւորութեան առ համեմատութեան ընդ նոյնատեսակ մատեանս գրանոցի աթոռոյս»:

Նրա շնորհիվ Մատենադարանը հարստանում է բազմաթիվ նոր ձեռագրերով:

Շահխաթունյանի կազմած և Բրոսսեի հրատարակած համառոտ ցանկը, շատ պակասավոր լինելով, չէր կարող երկար ժամանակ բավարարել գիտության պահանջները, նամանավանդ, որ ձեռագրերի քանակը Մատենադարանում տարեց տարի ավելանում էր: Ընդարձակ ու խնամքով պատրաստված ձեռագրաց ցուցակի կարևորության մասին ուսական պաշտոնական անձինք մի քանի անգամ դիմումներ են անում կաթողիկոսներին: Այդ դիմումների մղումով 1860 թ. հսկաներին Մատթեոս կաթողիկոսը հանձնարարում է գրադարանապետ Դանիել վարդապետ Շահնաղարյանցին և երկու այլ վարդապետների՝ դասակարգել գրատան գրքերը և «կազմել սխառեմատիկ ցուցակներ և որոշել գրքերը ըստ լեզուների և առարկաների, նշանակելով առանձնապես օրինակների հնություն և բովանդակությունը»:

Այսպիսով կազմվում է և 1863 թվականին տպագրվում հրատարակչի անունով Կարենյան կոչված «Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից, գրադարանի սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի» ցուցակը, որի մեջ նկարագրված են 2340 ձեռագրեր:

Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրերի աճը ավելի մեծ ծավալ է ընդունում հետագա տասնամյակներում: Աղղային հնությունների, բանահյուսության, ժողովրդական ծեսերի ու սովորույթների նկատմամբ առաջացած ընդհանուր հետաքրքրության պայմաններում՝ ձեռագրերի պահպանման, նկարագրության ու կենտրոնացման գործով սկսում են զբաղվել, մի շարք կուլտուրական ու եկեղեցական հաստատություններից բացի, նաև առանձին անհատներ:

Մեր ձեռագրական բաժնում պահպանված հին ցանկերի ու ցուցակների տվյալներով 1863—1881 թթ. ընթացքում Մատենադարանը հարստանում է 331 արժեքավոր ձեռագրերով (գրանցից 88-ը պատկանում էին Տայքի ու Տիխիսի հանգուցյալ առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին, 89-ը Կարենյան ցուցակի գլխավոր կազմող Դանիել եպիսկոպոսին, 82-ը Սարգիս Զալալյանին, 14-ը Համազասպ քահանա Տեր-Ավետիքյանին, մնացածը՝ «աստի և անտի»):

1892 թվականին արդեն Մատենադարանում կար 3158 ձեռագիր:

1897 թվականին՝ 3338 ձեռագիր:

1906 թվականին՝ 3788 ձեռագիր:

Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1913 թվականին՝ 4060 ձեռագիր:

Այս նույն տասնամյակներում ձեռագիր հավաքածուներ են ստեղծվում Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում, Կարինի Սանասարյան դպրոցում, Մոսկվայի Լազարյան Տեմարանում, Նոր-Նասիֆջևանում, Պետերբուրգում և այլ վայրերում:

Էջմիածնի Մատենադարանի ճոխացման գործում մեծ ու գնահատելի աշխատանք են անում բանասեր-հոգևորականներ Սահակ Ամատունին, Մեսրոպ Տեր-Մուխիայանը, Գարեգին Հովսեփյանը և ուրիշներ: Ռուսաստանում և Եվրոպայի այլ երկրներում բարձրագույն կրթություն ստացած մի շարք բանասերներ 1880-ական թվականներից սկսած զգալի աշխատանք են կատարում նաև էջմիածնի Մատենադարանի մեծարժեք ձեռագրերի ուսումնասիրման և հրատարակման ուղղությամբ:

Մատենադարանի պատմությունը նոր ու լուսավոր հունի մեջ է մտնում միայն Հայաստանում Սովետական կարգերի հաղթանակից՝ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ից հետո:

ՀՍԽՀ Հեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի դեկրետով՝ բոլոր կուլտուրկրթական հիմնարկությունների հետ մեկտեղ պետականացման է ենթարկվում նաև էջմիածնի Մատենադարանը:

1921 թ. փետրվարի 5-ի դեկրետով հանձնարարվում է Լուսժողկոմ՝ Աշոտ Հովհաննիսյանին Մատենադարանի բազայի վրա ստեղծել կուլտուր-պատմական ինստիտուտ, որը «նպատակ պիտի ունենա գիտական հիմքերի վրա դնել Հայաստանի ժողովրդական կուլտուրաների ուսումնասիրության գործը և միաժամանակ մասսաների սեփականություն դարձնել հնությունց, այն բոլոր հիշատակարանները, որոնք գիտական և գեղարվեստական նշանակություն ունեն և կարող են աղբյուր դառնալ կուլտուրական նոր արժեքների ստեղծագործության»:

Ինստիտուտում սկսված աշխատանքը ընդհատվեց փետրվարյան ավանտյուրայի օրերին: Մատենադարանի պաշտպանության համար զենք վերցրած երիտասարդ գիտնական, էջմիածնի կուլտուրական հիմնարկների կոմիսար Լ. Լիսիցյանին՝ գաղաղած դաշնակիները բանտարկում են, և նա սպանվում է 1921 թվականի փետրվարի 18-ին՝ մի խումբ հարբած մուսուլմանների կողմից:

Մատենադարանում աշխատանքները վերսկսվում են ավանտյուրայի վերացումից հետո. 1921 թվականի ընթացքում լույս են ընծայվում՝ կեղծ-Շաղուհ Բազրատունու Պատմությունը, Արրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արևելից»-ը և այլ աշխատություններ, նյութեր են հավաքվում էջմիածնի գիտ. ինստիտուտի «Բանբերի» համար (որի 1—2 միացյալ համարը լույս է տեսնում 1922 թ.), կաղմակերպվում են մի շարք դասախոսություններ և այլն:

Սկսվում է նաև դրադարանի, արխիվային փաստաթղթերի ու ձեռագրատան կարգավորումը:

Այս ժամանակ Մատենադարանում պահվում էին միայն 1915 թվականին Վասպուրականից (Վանից, Կտուցից, Աղթամարից և այլ վայրերից) բերված 1545 համար ձեռագրերը (որոնց շարքում ցուցակազրված էին նաև արարատառ ձեռագրեր, հնատիպ գրքեր ու պատառիկներ), ինչպես նաև Թավրիզից ստացված 83 ձեռագրերը և Մատենադարանի կողմից ձեռք բերվածները՝ ընդամենը 1730 ձեռագիր:

էջմիածնի Մատենադարանի բուն հավաքածուն, բաղկացած 4060 ձեռագրերից, այդ ժամանակ պահվում էր Մոսկվայի հայկական եկեղեցում:

Պետական Մատենադարանի վարչությունը 20-ական թվականներին զբաղված էր հիմնականում տարբեր վայրերից ձեռագրեր հավաքելու և ձեռագրական ֆոնդը, արխիվը և գրադարանը հարստացնելու կարևոր աշխատանքով:

1920-ական թվականներին Մատենադարանի վարչության, հատկապես Աննեբերիմ Տեր-Հակոբյանի եռանդուն գործունեության հետևանքով, Լուսժողկոմ Ասքանազ Մուվչյանի օժանդակությամբ՝ Մոսկվայից ստացվում են պատերազմի ժամանակ այնտեղ տարված ձեռագրերը. Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուի մեջ են մտնում նաև Լազարյան ճեմարանի 219 ձեռագրերը, Գևորգյան ճեմարանի 56 ձեռագրերը և մի շարք այլ, մեծ ու փոքր հավաքածուներ: Նոր թափ է ստանում Հայաստանի շրջաններից ձեռագրեր հավաքելու կարևոր աշխատանքը:

Ձեռագրեր են հավաքվում նաև ՀԽՍՀ Գրական թանգարանում (Գրական թանգարանի հավաքածուն—բաղկացած 1154 ձեռագրերից—1938 թվականին միացվում է Մատենադարանին):

Հարյուրավոր ձեռագրերով հարստանում են նաև Մատենադարանի օտար լեզուներով ձեռագրերի, պատառիկների և հմայիլների ֆոնդերը. այնպես որ այսօր—Մատենադարանի պետականացման 37-րդ տարում—ձեռագրական մեր հավաքածուն աճել է գրեթե երեք անգամ. մենք այժմ ունենք 9690 հայերեն ձեռագիր, 675 օտար լեզուներով ձեռագիր, 1838 պատառիկ, շուրջ 3000 պահպանակ-պատառիկ, 155 հայերեն հմայիլ:

Համապատասխանորեն աճել են նաև Մատենադարանի արխիվային, հին տպագիր գրականության, մամուլի ու գրադարանային բաժինները:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ հարյուրամյակների պատմություն ունեցող մեր Մատենադարանը իսպառ քայքայման վիճակից դուրս է գալիս 1828 թվականից հետո, երբ Արևելյան Հայաստանը թռթափելով պարսից բռնապետական լուծը՝ մտնում է Ռուսական կայսրության կազմի մեջ: Նա բուռն վերելքի ու զարգացման շրջան է ապրում միայն Հոկտեմբերյան Մեծ սոցիալիստիկ հեղափոխության և Հայաստանում Սովետական կարգերի հաստատումից հետո:

Սովետական Մատենադարանը տոնում է Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ սոցիալիստիկ 40-ամյակը ոչ միայն իր ձեռագրական ֆոնդերի հսկայական աճը բացահայտող ցուցանիշներով:

Սովետական իշխանության տարիներին մեծ աշխատանք է տարվել Մատենադարանում նաև 1) ձեռագրերի պահպանման, բուժման ու վերանորոգման, 2) ձեռագրերի գիտական նկարագրության ու ցուցակագրման և 3) ձեռագիր բնագրերի հրատարակման և ուսումնասիրության գծով:

Համառոտակի անդրադառնանք այդ բնագավառներին.

Հայկական ձեռագրերի շարքաշ ընդօրինակողները՝ միջնադարյան գրիչները, իրենց հիշատակարաններում, որոնք մեջ արժեքավոր տվյալներ էին հաղորդում ձեռագրերի արտադրման հանգամանքների ու ժողովրդի կյանքի ծանր պայմանների մասին, հաճախ դիմում են իրենց ապագա ընթերցողներին ու խնդրում լավ խնամք տանել ձեռագրերի նկատմամբ:

«Ո՛վ, քահանայք, առաջինք և յետինք, լաւ խնամով պահեցէք և կարդացէք, զի զիրքն մարդոյ հօգի է և կեանք. իմ դատաստանն, թէ գրեանքս շէին՝

նա աշխարհըս ամէն ի կռապաշտութիւն անկանէր»—գրում է Կարապետ գրիչը 1413 թվականին:

«Եւ ով որ որ հանդիպի այսմ տառիս կարգալով, կամ տեսանելով, կամ գաղափարելով, նախախնամելով պահեսցէ զգիրքս և լաթով բռնեսցէ և մի իշխեսցէ զրոցէս պարսպ թուղթ կարել»—խնդրում է նրան ժամանակակից Սամուել գրիչը:

«Եւ ով որ,— գրում է մի այլ գրիչ,— զպատուերքս ի տեղ պահէ, և խնամով և լաթով բռնէ, և ձէթ և մոմ շկաթեցուցանէ՝ օրհնի յաստուծոյ» և այլն:

Իրենց գրքերի ապագա տերերին ուղղված այս խրատները, դժբախտաբար, ցանկալի արդյունք քիչ էին տալիս: Միջնադարյան վանքերին կից գրատներում ու պահեստներում, խոնավութեան, վատ խնամքի ու անբարենպաստ պայմանների շնորհիվ, ոչնչանում ու ոչնչացվում էին հազարավոր ձեռագրեր:

Մանոթեանք այս հայտարարությունը հաստատող մի-երկու փաստի հետ:

Գրիգոր Գարանաղեցին իր ժամանակագրության մեջ, խոսելով Երզնկայի մտաերթում գտնվող վանքերում պահվող ձեռագրերի մասին, գրում է. «Եւ բազում գրեանք (կան) ի յՆրկանի վանս, և ի Կայիփոսին, այլ նմանապէս և յԱւազն վանքն՝ այլ առաւելապէս: Բայց ի Լուսաւորիչն ոչ կայ այժմ. վասն ամայի անապատ լինելոյն և սաստիկ ձմեռան ձեանն, որ վասն ահի թալանաւորացն ի յայրս և ի Թերպա վիմաց թաքուցանելով, յանկարծ ձիւնն ծածկելով և հողմոց հոսմանց զայրս և զժերպս լնելով և կորուսանելով զվարդապետական գրեանսն: Որպէս տեսի մէկ գիրք մեծ, որ այնչափ փառեալ էր և ապականեալ և ջնջեալ ամենայն գրոյ նշմարանքն, որ մէկ բան և գրուց չէր ընթեռնուիր, այնպէս էր կորեր և ջնջուեր նորա գրեանքն» (Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 510—511):

Վատ խնամքի հետևանքով ջնջվում էին հազարավոր արժեքավոր ձեռագրերի «գրոյ նշմարանքն» և նրանք կամ թաղվում էին հողի տակ, կամ էլ հրո ճարակ դառնում:

ԺԶ դարի կեսերին՝ «ի դառնութեան ժամանակիս, որ այլազգիքն կու նեղացնէին» Մշոյ սուրբ Կարապետի վանականները վանքի Մատենադարանի րազմաթիվ ձեռագրերը պահեցին «ի դարան սուրբ Կարապետին և անփոյթ արարին, զի զլիաւոր ոչ գոյր»: Տարիներ անցան և երբ կրկին բացին դարանը, տեսան, որ «փրղեալ էր թէ գիրքեր ու թէ աստուածաշունչ ու թէ աւետարան, և կայր որ ի կարգալ չէր գալ՝ անփոփեցին ի հողն»:

Լսելով այս մասին Միմեոն սարկավագը, որ գրասեր մեկն էր, հողի տակից հանելով բերել է տալիս այդ գրքերը Համթի և այն ինչ հնարավոր էր՝ նորոգում ու կրկին հանձնում է սուրբ Կարապետի վանքին:

Հրաշքով փրկված այդ ձեռագրերից է նաև Թորոս Ռոսլինին վերագրվող, հիասքանչ մանրանկարներ ունեցող ավետարանը, որն այժմ պահվում է մեր Մատենադարանում № 9422-ի տակ: Նրա մանրանկարները քիչ են տուժել վանքի խոնավ դարանում և հողի մեջ պահվելուց. և եթե այսքան թանկագին ձեռագիրը վանքի տղետ վանականները հնարավոր են համարել թաղել հողի տակ, որպես արգեն «մահացած» ձեռագիր, ապա ինչպե՞ս կվարվեին նրանք սովորական, մանրանկարներ չունեցող ձեռագրերի նկատմամբ, ըստ ինքյան հասկանալի է:

Մեծաքանակ ու հնագույն ձեռագրերի տղետ վանականների կողմից ոչըն-

չացվելու բաղմամբով փաստերից ծանոթանանք վերջերս միայն հայտնի դարձած իրոք ողբերգական մի փաստի հետ: 1777 թ. Հաղբատի առաջնորդ է դառնում ոմն Աբրահամ Թեքիրդաղցի. սա իր «լավիրշ ու ազահ» սարկավազ Պողոսի միջոցով հանել է տալիս Ջրաղացի ձորի մեծ քարայրում պահվող անհամար ձեռագրերը. «Եւ ահա զայնչափ բաղմամբին մատենից,— գրում է դեպքերին գրեթե ժամանակակից մեկը,— շփտեմ յի՞նչ պատճառս Աբրահամ վարդապետ ամսօրեայ ժամանակօք աշխատեալ ընդ սարկաւազի իւրում բովանդակ ի վայր իջուցանէ, և բերեալ աստ ի վանքս դնէ ի ներքնայարկն զանգատան. և յոչ բաւեալ տեղոյն զբովանդակն տանել՝ լնու և յայլ զանազան տեղիս՝ ի խորանս և ի մատրունս. յորմէ օր ըստ օրէ պակասեալ, ցրուեալ և յափշտակեալ ի գոգոց, և յամենեցունց, որոց մի անգամ հասին ձեռք. այժմ և ոչ տեսրակ մի ի նոցունց երևի...»

Ասի յակնատեսից, թէ վերոյիշատակեալ Պետրոս սարկաւազ ըզյուրովս ի մատենից անտի, որ փտեալք էին ըստ մասին, կամ ցրուեալք ի թերթս թերթս և ի տեսրակս, ժողովեալ առ հասարակ հանդէպ զանգատան դրան՝ իբրև տասն կամ երկուտասան ոտնաչափ թանձրութեամբ, հուր էարկ և այրեաց զամենայն իբրև զանպիտան» («Բաղմավէպ», 1956, էջ 109—110):

Այսպիսով, բարբարոսաբար ոչնչացվում են միջնադարյան հայկական հրելատուրայի ամենախոշոր օջախներից մեկի՝ Հաղբատի մեծահարուստ մատենադարանի ձեռագրական դանձերը:

Տխուր փաստ ունենք նաև էջմիածնի մատենադարանի և արխիվի պատմական մեծ արժեք ներկայացնող բաղմամբով փաստաթղթերի զայրացուցիչ ոչնչացման մասին: 1821 թվականին, երբ եփրեմ կաթողիկոսը զանվում էր Հաղբատի վանքում, ներսես Աշտարակեցու կարգադրութեամբ էջմիածնից Հաղբատ են տարվում երեւ բնա փաստաթղթեր: Դրանց «արժեքավորումն» ու «ընտրությունը» հանձնվում է մի քանի երիտասարդ սարկավազների (որոնց թվում նաև Մ. Թաղիադյանին). նրանց հանձնարարվում է ընտրել ու պահել միայն պարտամուրհակները, կալվածագրերը և նման կարգի թղթերը, որոնք անտեսական նշանակություն ունենին («յորս գտանէաք զթիւ և զհնչիւն զրամոց»), իսկ ողջ մնացածը, տարիներ հետո դառնորեն ու մեծ ափսոսանքով հիշում է Մ. Թաղիադյանը, «ժողովեալ ի հուր՝ յաճիւն դատէաք» («Ճանապարհորդութիւն ի Հայս», էջ 333—334):

Վերը առիթ ունեցանք նշելու, որ Պարսկական լծից Արևելյան Հայաստանի ազատագրումից հետո որոշ քաղեր են արվում էջմիածնի Մատենադարանի դանձերի պահպանման գործը բարվոքելու ուղղութեամբ:

1837 թվականին ընդարձակում են գրատունը, միացնելով նրան երկու դմբեթարածին, որով և հնարավորություն է ստեղծվում իրար վրա սեղմված գրքերը դասակարգել ըստ բովանդակութեան՝ առանձին բաժիններով: Այս մասին Հովհաննես Շահխաթունյանը գրում է. «...Այլ գուրով տեղին տակաւին փոքր՝ գրեալ թէ ի վերայ միմեանց կուտակեալ կաշին մատեանքն. վասն որոյ յանցեալ 1837 ամի զերկու դմբեթարածին տեղի ևս ի համբարանոցէն՝ որ կից յարևելից նորա, բաժանեալ միացուցին ընդ այս գրանոց, և եղև երկու յարկ գրանոցն և ընդարձակեցաւ տեղի մատենիցն, ուստի և մատեանքն նոր ի նորոյ կարգադրեցան ըստ նիւթոյն՝ ի մետասան բաժինս...»:

Մակայն նույնիսկ այս միջոցառումներով ձեռագրերի պահպանման գործը շատ հեռու էր դուրս բավարար համարվելուց: Մատենադարանը հանձնված էր

այնպիսի մարդկանց ձեռքը, որոնք, ինչպես հայտնում է Սահակ Ամատունին 1892 թվականին, «կուտեցին ի գլուխ Մատենադարանին զվնաս մեծ՝ մերկացուցանելով զայն ի բազում սխտանի մատենից, որք տարապարտ ի կորուստ գնացին էլ զի ի ձեռս օտար և անբարեխիղճ արանց, և էլ զի ի ձեռս իսկ հսկողաց Մատենադարանին»:

Ձեռագրերի պահպանման համար նորմալ պայմաններ ստեղծելու գործով անցյալում ևս մտահոգվողներ եղել են. սակայն այդ մեծ նպատակի համար վանքի ղեկավարությունը անհրաժեշտ չէր համարում տրամադրել նույնիսկ շնչին միջոցներ: Ձեռագրերը, մինչև 1910 թվականը էջմիածնում պահվում էին այնպիսի մի շենքում, որը ոչնչով չէր հարմարեցված համաշխարհային նշանակություն ունեցող կուլտուրական արժեքների պահպանման համար: Ձեռագրերը փշանում էին և՛ խոնավությունից, և՛ թուղթ ոչնչացնող միջատներից ու միկրոօրգանիզմից: Այս մասին հետաքրքրաշարժ տեղեկություններ է հաղորդում Ն. Մառը 1893 թվականի մայիսի 8-ին Գ. Տեր-Մկրտչյանին գրած նամակում: Նա գրում է. «... Ի մասնավորի էջմիածնա Մատենադարանի վերաբերմամբ սխտի ասեմ, որ նրա ներքին կողմ չէ հավասարապես լուսավորված. և համոզված եմ, որ չլուսավորված կողմը պահվող ձեռագիրներն ամենամեծ վնաս են կրում, մանավանդ պատի մեջ հարմարված խոնավ պահեստների մեջ: Վերջիններից հարկավոր է ձեռագիրներն տեղափոխել առանձին պատրաստված պահարանները. իսկ երբ ակնարկված պատերը պարապ կմնան (Հաղարապատին կողմը)՝ պատերին մեջ լուսամուտները պատրաստել, որ վնասակար խարամանի սերունդ ճճի, ցեցեր և այլն՝ անհետացած և ջնջված լինեն ի սպառ, զորությունը քարի արամազական լուսո և արեգակին:

Ավա՛ղ, որ ևս տկար եմ և անընդունակ գոնեա հիմա փոքր լումայով ամենասիրելի Մատենադարանին հօգնություն հասնել. մի քանի հարյուրյակ բավական է բոլորովին շար Ա(հ)րիմանի ձեռքից փրկելու (համար) այն թանգարանը, որի իսկական արժեքը գնահատել միայն ապագային է թողյալ»: (Պետ. Մատենադարան, Արխիվային բաժին, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. № 218, վավ. 16):

Հայկական ձեռագրերը «շար Ահրիմանի ձեռքից փրկելու» մտահոգությամբ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբներում գրվում են հոգվածներ, խոսվում է նաև այն մասին, որ Մատենադարանի համար անհրաժեշտ է կառուցել հատուկ շենք: Ի վերջո 1910 թվականին էջմիածնում կառուցվում է այն շենքը, որը կանգուն է մինչև օրս: Այստեղ ձեռագրերը պահվում են մինչև 1939 թվականը — մինչև Մատենադարանի տեղափոխումը Երևան:

Չնայած այն բանին, որ 1910 թվականին էջմիածնում կառուցված շենքը նախագծվել էր հատուկ Մատենադարանի համար, սակայն ձեռագրերի պահպանմանը հատկացված դահլիճը՝ իր չափերով ու դիրքով բնավ հարմար չէր այդ նպատակին: Այն գտնվում էր շենքի ամենախոնավ ու արև չտեսնող մասում, զուրկ էր օդափոխության տարրական միջոցներից և այլն:

Ձեռագրերի պահպանման գործը պատշաճ բարձրության վրա դնելու մտահոգությամբ Սովետական Հայաստանի կառավարությունը 1939 թվականին Մատենադարանը էջմիածնից տեղափոխեց Երևան, ժամանակավորապես հատկացնելով նրան Ալ. Մյասնիկյանի անվան Պետական գրադարանի նորակառույց շենքի 2-րդ հարկի մի մասը և վերին հարկը գրեթե ամբողջությամբ: Միայն այստեղ՝ Երևանում՝ հնարավորություն ստեղծվեց ձեռագրերի պահպանու-

թյունը կազմակերպել գիտական սկզբունքներով: Ձեռագրերը տեղադրվեցին մի մեծ, օդառատ ու շոր սրահում, որտեղ օդի ջերմաստիճանը և հարաբերական խոնավությունը միայն շնչին տատանումներ են տալիս ձեռագրերի պահպանության համար գիտություն կողմից մշակված օրինակելի նորմերից:

Նոր շենքում բավարար պայմաններ ստեղծվեցին նաև Մատենադարանի արխիվային բաժնի տասնյակ-հազարավոր փաստաթղթերի, հնատիպ գրքերի, մամուլի և դրականության պահպանման համար. առաջին անգամ Մատենադարանի դարավոր պատմության մեջ՝ ստեղծվեց միկրոբիոլոգիական, քիմիական ու լուսանկարչական լաբորատորիա և կազմատուն՝ քայքայված ու հիվանդ ձեռագրերի բուժման ու վերանորոգման, արժեքավոր ձեռագրերի լուսանկարման և անկազմ ձեռագրերը կազմելու նպատակներով:

Այդ լաբորատորիան իր գոյություն 17 տարիներում խոշոր աշխատանք է տարել ձեռագրերի ու փաստաթղթերի երկարակեցությունը ապահովելու ուղղությամբ:

Բոլոր ձեռագրերը ենթարկվել են թերթային մաքրման և ախտահանման: Հիվանդ ձեռագրերից շատերը բուժվել են գիտության կողմից մշակված սկզբունքներով, հույժ քայքայված, վարակված թղթյա ձեռագրերից մի քանիսը ամբողջով են ժելատինային լուծույթով և շուրջ 120 ձեռագրեր դուրս բերվել ցեմենտացված վիճակից ու վերանորոգվել: Միկրոբիոլոգիական լաբորատորիան փորձեր է կատարում թղթի քայքայում առաջացնող միկրոօրգանիզմների դեմ էֆեկտիվ պայքար կազմակերպելու ուղղությամբ, զբաղվում է հին կազմերի շորացած կաշիների էլաստիկությունը վերականգնելու և բազմաթիվ այլ գործնական կարևոր նշանակություն ունեցող աշխատանքներով:

Հարյուրավոր անկազմ ու կազմահան ձեռագրեր և հազարավոր տպագիր գրքեր կազմվել են Մատենադարանը էջմիածնից Երևան տեղափոխելուց հետո և այլն:

Այսպիսով, հորելյանական այս օրերին, մենք առանց չափազանցության կարող ենք արձանագրել, որ համաշխարհային կուլտուրայի գանձարանում իրենց պատշաճ տեղը գրավող հայերեն ձեռագրերի կորուստից փրկելու և նրանց, պահպանման համար նորմալ պայմաններ ստեղծելու մեծ միջոցներ ու ջանքեր պահանջող աշխատանքները գիտական հիմքերի վրա դրվեցին միայն Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակից հետո:

Սակայն Կոմունիստական պարտիան ու Սովետական կառավարությունը, ըստ արժանվույն գնահատելով հայերեն ձեռագրերի գիտական նշանակությունը, պատրաստում են մեղ համար մի նվեր, որին երազել անգամ չէին կարող անցյալի մեր կուլտուրայի գործիչներն ու գրասեր հասարակայնությունը:

Մեր մայրաքաղաքի ամենաաչքի ընկնող տեղերից մեկում բարձրացել է արդեն բազալտե մի կոթող—ապագա Մատենադարանի շենքը, որտեղ ձեռագրերի պահպանման և ուսումնասիրության համար ստեղծվում են առաջնակարգ պայմաններ:

Մի քանի խոսք ձեռագրերի գիտական նկարագրության և ցուցակագրման աշխատանքների մասին.

Միջնադարյան մի գրիչ իրավացիորեն նկատել է, որ «Գիրք փակեալ կուռք են»: Չարքաշ գրիչներից շատերն են մտածել այդպիս. իրենց հիշատակարաններում քազմիցս նշելով, որ «եթէ խնդրեսցեն դսա վասն կարգալոյ կամ օրի-

նակելոյ, մի խնայեսցին, վասնզի զսա այսր աղազաւ եմ գրել, զի ամենեքեան օգտեսցին»:

Գրքերը և արխիվային փաստաթղթերը կուռք շղարձնելու, մեր ձեռագրական ֆոնդերը գիտական հասարակայնության օգտագործմանը հանձնելու համար մեր ժամանակներում խիստ անհրաժեշտ են բարձրորակ ցուցակները, նկարագրություններն և անոտացիաները:

Արդեն ասացինք, որ էջմիածնի Մատենադարանի միակ ցուցակը, 1863 թվականին լույս բնծայված ցուցակն է եղել, որտեղ համառոտակի և բազմաթիվ սխալներով թվարկվել են այն ժամանակ էջմիածնում գտնվող ընդամենը 2340 ձեռագրերը: Այն կոչվում է «Մայր ցուցակ», սակայն ըստ էության համառոտ ցանկից ավելի տվյալներ չի պարունակում:

1864 թվականին, լինելով Պետրոպոլիտոլյան բերդի կալանավոր, ռուսացիոն-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանը զգալի աշխատանք է կատարել Կարենյան «Մայր ցուցակի» հիման վրա էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագիր նյութերի ուղեցույց սիստեմատիկ ցուցակ կազմելու գծով: Այդ նպատակով նա լրացրել է 371 քարտ, յուրաքանչյուրի վրա գրելով ձեռագրերում հանդիպող հեղինակների անունները (ինչպես նաև գիտության տարրեր բնագավառների վերնագրեր), և տվել է այն ձեռագրերի համարները, որոնցում ընդօրինակված են տվյալ հեղինակի աշխատանքները: Դժբախտաբար Նալբանդյանի աշխատանքն անավարտ է մնացել. նրա կազմած քարտերը, որոնք այժմ պահվում են ՀՍՍՌ Գրականության թանգարանում (Նալբանդյանի արխիվ, թղթ. № 22), վկայում են, թե հայագիտության զարգացման համար որպիսի նշանակություն է վերագրել Նալբանդյանը հայերեն ձեռագրերի թեմատիկ ցուցակներին (Մ. Ավդալբեգյան «Թանասիրական ճշգրտումներ», «Ճեղհկազիր», Հասարակական գիտություններ, 1957, № 1, էջ 97—100):

Ձեռագրերի և արխիվային փաստաթղթերի ցուցակագրման ու նկարագրման աշխատանքները Մատենադարանում գիտական հիմքերի վրա դրվելիցին միայն սովետական կարգերի հաղթանակից և Մատենադարանի պետականացումից հետո:

Տարիների համառ աշխատանքի շնորհիվ այժմ Մատենադարանը իր ֆոնդերից օգտվողների տրամադրության տակ է դրել մի շարք ցուցակներ, մասնաաղիտական ուղեցույցներ, անոտացիաներ ու քարտաթաններ:

Համառոտակի թվարկենք դրանք.

Ձեռագրական բաժին

1) Բոլոր ձեռագրերը նկարագրված են գույքաձևատյաններում: Ճուրաքանչյուր ձեռագրի նկարագրության մեջ տվյալներ են տրված ձեռագրի թերթերի քանակի, մեծության, նյութի, կաղմի, վիճակի, գրության ժամանակի, վայրի, գրչի, ստացողի և նորոգողի մասին: Տրված է նաև ձեռագրի վերնագիրը, եթե այն պարունակում է մի քանագիր, և համառոտակի, միայն կարևոր նյութերի թվարկումը, եթե ձեռագիրը ժողովածու է այլևայլ քնագրերի:

2) Բացի վերոհիշյալից, ձեռագրերը ունեն մայր քարտեր, նույն տվյալներով:

3) Ստեղծվել են պատմագրության, փիլիսոփայության, բերականագի-

տուժյան, աշխարհագրության, տիեզերագիտության, բժշկության, ալքիմիայի, գեղարվեստական շափածո գրականության, գեղարվեստական արձակի և այլ գիտությունների վերաբերող ուղեցույց ցուցակներ:

Թվարկված ցուցակներից յուրաքանչյուրում այբբենական դասավորության մեջ գրված են այն հեղինակների անունները, որոնցից աշխատություններ են հասել գիտության տվյալ մասնաճյուղին վերաբերվող: Այնուհետև, հեղինակի մասին համառոտ տեղեկություններից հետո, թվարկվում են նրա աշխատությունները և այն ձեռագրերի համարներն ու էջերը, որոնցում ընդօրինակված են խնդրի առարկա աշխատությունները:

Մատենագիտական ուղեցույց այդ ցուցակները մեծ շափով օգնում են Մատենադարանի ձեռագրերը ուսումնասիրող մասնագետներին, և նրանք, առանց ժամանակի կորստի, հեշտությամբ կարողանում են գտնել իրենց հետաքրքրող նյութերը շուրջ 10 հազար ստվարածավալ ձեռագրերի մեջ:

Այս ցուցակներից մեկը—փիլիսոփայական գրականության ցուցակը—արդեն լույս է տեսել և ըստ արժանվույն դնահատվել կենտրոնական ու տեղական մամուլում:

4) Ստեղծվել են նաև ճառերնախնդրի ու Գանձարանների մեջ եղող նյութերի ցուցակներ, ինչպես նաև ցուցակ ծիսական գրքերի (Ավետարաններ, Հայսմավուրքներ, Մաշտոցներ և այլն):

5) Ուսումնասիրողները մեծ շափով օգտագործում են նաև ձեռագրերի նյութերի ընդարձակ քարտարանը, որտեղ նույնպես քարտերը դասավորված են ըստ գիտության մասնաճյուղերի, ինչպես և ձեռագրերի ժամանակագրական քարտարանը:

Արխիվային բաժին

1) Արխիվային բաժինն ունի իր ֆոնդերի ուղեցույց ցանկը և 2) բոլոր ֆոնդերի (Կաթողիկոսական, Երիցյանի, Անհատական արխիվների, Լազարյանների արխիվի, Սինոդի և այլն) փաստաթղթերի անոտացիոն ցուցակները:

Այս ցուցակներում նկարագրված են ու անոտացիայի ենթարկված արխիվային բոլոր փաստաթղթերը առանձին-առանձին: Այնպես որ ուսումնասիրողը միայն այս ցուցակները ձեռքի տակ ունենալով, առանց փաստաթղթերին դիմելու, հեշտությամբ գտնում է շուրջ 200.000 արխիվային փաստաթղթերի ծովում իրեն հետաքրքրող հարցերին վերաբերող նյութերը*:

Աշխատելով Մատենադարանի արխիվում ակադ. Ն. Տարլին 1944 թվականին Մատենադարանի այցելուների մատչանում այս ցուցակների մասին գրել է. «Շատ արխիվներ կարող էին սովորել այստեղ զարմանալի խելացի ու լրիվ այսպիսի գույքամատչաններ կազմելու գործը»:

* Պետ. Մատենադարանի արխիվային բաժնի հիմնական ֆոնդերն են.

1. Կաթողիկոսական դիվան—պարունակում է 35,761 վավերագիր.

2. Անհատական արխիվներ—պարունակում է 36,743 վավերագիր.

3. Կուլտուրական հիմնարկների ֆոնդ—պարունակում է 17,120 վավերագիր.

4. Էջմիածնի սինոդի ֆոնդ—պարունակում է շուրջ 100,000 գործ և վավերագիր:

Արխիվային բաժնի ֆոնդերը տարեց տարի ճոխանում են նոր ձեռք բերվող վավերագրերով:

3) Արխիվային բաժինը ստեղծել է նաև իր նյութերի թեմատիկ քարտաբանը, որը սակայն մեծ չափով լրացման ու ճշտման կարիք է զգում:

Գրադարան և մամուլի բաժին

Գրադարանն ու մամուլի բաժինն ունեն.

1) Գույքամատյաններ:

2) Հայերեն, ռուսերեն և օտար լեզուներով բոլոր գրքերի, օրաթերթերի և ամսագրերի ցուցակներ ու քարտաբաններ:

3) Հնատիպ գրքերի մանրամասն տվյալներով մաշք քարտեր ու ցուցակ: Վերջերս սկսված են աշխատանքներ հայագիտական գրքերի ուղեցույց կազմելու գծով:

Մենք թվարկեցինք այստեղ Մատենադարանում գոյություն ունեցող ցուցակներից ու քարտաբաններից միայն կարևորները: Այս թուղթիկ թվարկումն իսկ ցույց է տալիս, որ Մատենադարանի ֆոնդերի նկարագրության ու ցուցակագրման գծով Սովետական իշխանության տարիներին զգալի աշխատանք է տարվել:

Կատարված այդ աշխատանքի շնորհիվ է մասամբ, որ մեր ձեռագրական դանձերը դադարել են «կուռք» լինելուց և մեծ չափով նպաստել են սովետական հայագիտության զարգացմանը:

Բնագրերի հրատարակման և ուսումնասիրման գծով մինչև սովետական կարգերի հաղթանակը Հայաստանում զբաղվում էին անհատ մարդիկ, իրենց ձեռներեցությամբ, հաճախ մեծ զրկանքներ ու դժվարություններ հաղթահարելով:

Ստեփանոս Մալխասյանցը նշանավոր բանասեր Նորայր Բյուզանդացուն 1903 թ. դեկտեմբերի 30-ին գրած նամակում, խոսելով «Պատմագիրք հայոց» մեծարժեք շարքի հրատարակիչ-բանասերների առջև ծառայած նյութական դժվարությունների մասին, հայտնում է, որ նրանք «մայրենի հին գրականության օգտին ու պատվին նվիրվելով և հանգանակության ու մուրացկանության միջոցով դրամ հավաքելով» մեծ զրկանքներով են միայն կարողանում աշխատել հայագիտության բնագավառում:

Արժե ծանոթանալ նաև Ն. Բյուզանդացու նամակին (տե՛ս «Մշակ», 1904, № 254, Ստ. Մալխասյանցի «Մուսցված թէ ոչ» հոդվածը), որտեղ ծերունի ու բազմավաստակ բանասերը իր ծանր վիճակի մասին ի միջի այլոց գրում էր. «Արդարև գրեթե 45 տարի է, որ պարապած եմ և կպարապիմ հայերեն մատենագրության և լեզվի, «ամբողջ կեանքս մաշեցուցած եմ» (ձեր իսկ խոսքերով)՝ դմեր հին հեղինակաց աղավաղյալ բնագիրներն հարդարելու և լուսարանելու: Անբնդհատ և անխոնջ աշխատությանս պատուհն եղած է՝ ընդ ամենայն երկու հազար երկու հարիւր (2.200) ֆրանկ»:

«Ըմ ժամանակիս հայոց անդաշտությունն և անտարբերությունն, — դառնացած իր վիճակից գրում է նշանավոր բանասերը, — ի գերեզման հուղարկեց զիմ սիրելի ամուսինս, իմ ժամանակիս հայոց անդաշտությունն և անտարբերությունն վաղուց սովամահ սատակած էր և զիս...»:

Այսպիսի պայմաններում, բնականորեն, էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրական դանձերի հրատարակության և ուսումնասիրման գծով զբաղվում էին

միայն մի քանի էնտուզիաստ քանասերներ և նրանց աշխատանքը՝ պատահական ու միակողմանի բնույթ էր կրում:

Հայագիտության համար մեծ նշանակություն ունեցավ «Պատմագիրք հայոց»-ի դիտական բնագրերի շարքի հրատարակման ուղղությամբ անցյալի մեր նշանավոր քանասերների կողմից կատարված աշխատանքը: Մ. Աբեղյանի, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, Սա. Մալխասյանցի, Ս. Կանայանցի, Ս. Հարությունյանի անձնվեր ջանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ հրատարակել Ղազար Փարպեցու (1904), Ազաթանգեղոսի (1909) և Մովսես Խորենացու (1913) Պատմությունների դիտական բնագրերը:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը «Արարատ»-ի էջերում և առանձին բրոշյուրներով լույս ընծայեց Անանիա Շիրակացու և այլ հեղինակների մի շարք աշխատությունները, հանգուցյալ ակադեմիկոսներ Հ. Մանանդյանն ու Հ. Աճառյանը լույս ընծայեցին «Հայոց նոր վկաները» սովորածավալ ու արժեքավոր ժողովածուն, Կ. Տեր-Մկրտչյանը և Ն. Տեր-Մինասյանը հայտնաբերեցին և հրատարակեցին վաղ շրջանի եկեղեցական պատմության համար մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող աստվածաբանական մի-երկու կարևոր բնագրեր (Իրինէոս, Տիմոթէոս Կուղ, Կնիք հաւատոյ և այլն), արժեքավոր հրատարակություններ տվեցին նաև Ն. Մառը, Մ. Տեր-Մովսիսյանը, Գլուստ Աղանյանցը և ուրիշներ:

Սակայն կատարվածը չնչին մի քան էր Մատենադարանի ձեռագրերի ընձեռած հնարավորությունների հետ համեմատած:

Անշափ դժվար է մեկ հազորդումով թեկուզ և բնդհանուր դադափար տալ այն մասին, թե ինչ հսկայական աշխատանք է տարվել Մատենադարանի նյութերի հրատարակման և ուսումնասիրման գծով Սովետական իշխանության տարիներին:

Մատենադարանի նյութերի հիման վրա հրատարակված՝ բնագրերի, հոդվածների և ուսումնասիրությունների քանակը, ոչ լրիվ տվյալներով, անցնում է 600-ից: Բացի տպագրված աշխատություններից, մեր նյութերի հիման վրա գրվել են տասնյակ արժեքավոր դոկտորական ու թեկնածուական դիսերտացիաներ, որոնց մի մասը, չպետք է կասկածել, նույնպես հրատարակվելու են առաջիկայում:

Հիշատակենք հայ հին ու միջնադարյան այն պատմիչներին, որոնց երկերի դիտական հրատարակությունները լույս ընծայվեցին Սովետական իշխանության տարիներին: Դրանք են՝ Կորյուն, Եղիշե, Սեբեոս, Հովհ. Մամիկոնյան, Կեղծ-Շապուհ, Վրաց պատմություն, Զաքարիա Ազուլեցի, Աբրահամ Երևանցի և այլն: Եթե սրանց ավելացնենք 13—18-րդ դարերի 62 (35 + 27) ժամանակագրական մանր բնագրերը, որոնք զետեղված են «Մանր ժամանակագրություններ» խորագիրը կրող սովորածավալ 2 հատորների մեջ, ինչպես նաև 14 և 15-րդ դարերի հիշատակարանների ժողովածուները, ապա պարզ կլինի այն զնահատելի աշխատանքը, որ կատարվել է պատմագրական սկզբնաղբյուրների հրատարակության գծով ռևոլյուցիայից հետո:

Ամենակարևորը, սակայն, այն է, որ Մատենադարանի ձեռագրերը, որոնց ուսումնասիրությամբ անցյալում զբաղվում էին միայն հայագետ-քանասերները, սովետական տարիներին գրավեցին նաև մեծ թվով փիլիսոփաների, կերպարվեստագետների, երաժիշտների, բժիշկների, քիմիկոսների, մա-

թեմատիկոսների և գիտության այլ շյուղերի պատմությամբ զբաղվող տասնյակ գիտնականների ուշադրությունը:

Առանց շափաղանցություն կարելի է ասել, որ հայկական ձեռագրերը նոր միայն սկսեցին ծառայել գիտությանը իրենց անսպառ հնարավորությունների շափով:

Հրատարակվեցին բազմաթիվ արժեքավոր բնագրեր և ուսումնասիրություններ, որոնք նոր լույս են սփռում միջնադարյան գիտության ու կուլտուրայի տարրեր բնագավառների վրա, դրանցից են, օրինակ, Անանիա Շիրակացու, Սարկավազի և այլ հեղինակների տիեզերագիտական, մաթեմատիկական ու տոմարագիտական աշխատությունները (հրատարակիչներ Ա. Աբրահամյան, Գ. Պետրոսյան, Լ. Սիմյոնով և այլք), Թեոնի, Զենոնի, Հերմեսի, Հովհաննիսյանի և Գրիգոր Տաթևացու փիլիսոփայական աշխատություններն ու մեկնությունները (Հ. Մանանդյան, Վ. Զալոյան, Ս. Արևշատյան և այլք), Ամիրգոսվաթի «Փզուտ բժշկութեան» մեծարժեք բնագիրը, ինչպես և բազմաթիվ աշխատություններ ու հոդվածներ բժշկության պատմության տարրեր բնագավառների մասին (Ստ. Մալխասյան, Լ. Հովհաննիսյան, Գ. Հարությունյան, Ա. Կժոյան, Խ. Մելիք-Փարսադանյան և այլք), ալքիմիայի պատմությանը վերաբերվող աշխատություններ (Կ. Ղաֆադարյան, Տ. Ղազանչյան, Ա. Հարությունյան), միջնադարյան հայ մանրանկարչության պատմության մասին կարևոր ուսումնասիրություններ (Լ. Գուռնովա, Ա. Մնացականյան, Սվիրին, Ռ. Գրամբյան, Նիկոլսկայա, Տ. Իզմաիլովա և այլք), կրթության, խաղաղագիտության ու թատրոնի պատմության տարրեր էտապները չուսարանող աշխատություններ (Գ. Լևոնյան, Ռ. Աթաբեկյան, Գ. Գոյան և այլք) և բազմաթիվ այլ բնագրեր ու հետազոտություններ:

Մեծ աշխատանք կատարվեց նաև միջնադարյան նշանավոր բանաստեղծների ու արձակագիրների թողած հարուստ ժառանգության ուսումնասիրության ու հրատարակման գծով: Լույս տեսան Զրիկի, Հովնաթան Նաղաշի, Սայաթ-Նովայի և այլ բանաստեղծների ստեղծագործությունների գիտական բնագրերը, Մխիթար Գոշի առակները, «Գուսանական ժողովրդական երգեր» և «Միջնադարյան հայկական ժողովրդական երգեր» արժեքավոր ժողովածուները (Մ. Արեղյան, Ա. Մնացականյան, Շ. Նաղարյան, Է. Պիվաղյան և այլք) ու բազմաթիվ այլ բնագրեր ու հետազոտություններ:

Զգալի աշխատանք տարվեց նաև արխիվային փաստաթղթերի հրատարակության և ուսումնասիրության գծով. լույս տեսան «Կալվածագրեր» և «Մատենագարանի պարսկերեն հրովարտակները» (պրակ 1) ժողովածուները և բազմաթիվ վավերագրեր՝ Ա. Հովհաննիսյանի, Արգ. Հովհաննիսյանի, Մ. Ներսիսյանի, Վ. Պարսամյանի և ուրիշների գիտահետազոտական բնույթի աշխատություններում:

Ուրախալի է նշել, որ բնագրերի ու ուսումնասիրությունների հրատարակության աշխատանքով պեսպուբլիկայի այլ գիտական հաստատությունների հետ մեկտեղ զբաղված է նաև Մատենագարանի փոքրաթիվ կոլեկտիվը:

Թվարկված կարևոր հրատարակությունների մի զգալի մասը կատարվել է Մատենագարանի աշխատակիցների կողմից կամ նրանց գործոն մասնակցությամբ: Մատենագարանի աշխատակիցներից շատերը աճել ու դարձել են ճանաչված բանասերներ (Ա. Մնացականյան, Շ. Նաղարյան), իսկ երիտասարդ աշխատակիցների մեջ կան կարող ուժեր, որոնք զբաղվում են և առաջիկայում

ավելի մեծ շափով պետք է զբաղվեն ազբյուրագիտական ու քանասիրական հետազոտություններով (Կ. Յուզբաշյան, Ս. Քոլանջյան, Մ. Մխիթարյան, Ս. Լալաֆարյան, Գ. Արզարյան, Ռ. Արրահամյան և այլք):

Մատենադարանի գիտական հասունության մասին վկայում են «Մատենադարանի բանբերի» հրատարակված 3 դրբերը, ինչպես նաև այս՝ 4-րդ գիրքը:

Պայմանագրային կարգով Մատենադարանի հետ սերտ կապված են մի շարք անվանի գիտնականներ: Նրանց ու Մատենադարանի աշխատակիցների ջանքերով հրատարակության են պատրաստվում կարևոր բնագրեր և հետազոտություններ, որոնցից են Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմության» գիտական բնագիրը (կազմող՝ Կ. Մելիք-Սահանջանյան), Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմության» գիտական բնագիրը (կազմող՝ Վ. Առաքելյան), Արիստոտելի «Կատեգորիաների» 6-րդ դարի անանուն մեկնության բնագիրը (կազմողներ՝ Վ. Չալոյան, Ս. Լալաֆարյան և Ս. Արևշատյան), Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականների 2-րդ սյրակը (կազմող՝ Հ. Փափազյան), Կոստանդ Ջուղայեցու առևտրական ձեռնարկը (կազմող՝ Հ. Անասյան), Վարդան Այգեկցու առակների գիտական բնագիրը (կազմող՝ Է. Պիվազյան) և մի շարք այլ բնագրեր:

Թվարկվածով, անշուշտ, չեն ստառվում Մատենադարանում հրատարակության պատրաստվող բնագրերը, սակայն նրանց մասին խոսելու փոխարեն փոքր ինչ կանգ առնենք առաջիկա տարիներին Մատենադարանում կատարվելիք ամենակարևոր ու հրատապ աշխատանքների վրա:

Մեր Մատենադարանը դեռևս չունի իր ձեռագրերի տպագիր Մայր ցուցակը: Գոյություն ունեցող և մեր կողմից վերը թվարկված ցուցակներն ու մատենագիտական ուղեցույցները մեծ շափով դյուրացնում են գիտնականների աշխատանքը, սակայն նրանք բնավ չեն կարող փոխարինել Մայր ցուցակին:

Ձեռագրերի մանրամասն ցուցակ կազմելու անհրաժեշտությունը զգացվում է վաղուց ի վեր, և մենք առաջիկայում, ստանալով գիտական աշխատողների համապատասխան հաստիքներ, մեր հիմնական ուժերը պետք է կենտրոնացնենք ձեռագրերի Մայր ցուցակի ստեղծման աշխատանքների վրա:

Խոշոր և տեխնիկապես հագեցված զբաղարաններում վաղուց ի վեր կիրառվում է ձեռագրերի ու տպագիր գրքերի միկրո-ֆոտո պատճենահանումը: Ձեռագրերի կյանքը երկարացնելու նպատակով մենք աստիճանաբար պետք է պատճենահանենք միկրո-ֆոտոյի միջոցով նաև մեր բոլոր արժեքավոր ձեռագրերը: Այս աշխատանքը, սակայն, մեզ մոտ կատարվում է կուտար ձևով, լուսանկարչական վատորակ ու հնացած ապարատներով, ուստի ցանկալի արդյունք չի տալիս: Առաջիկայում ամեն ջանք պետք է դործ դրվի համապատասխան ապարատուրա ձեռք բերելու և ձեռագրերի լուսանկար-պատճենահանման դործը պատշաճ բարձրության վրա դնելու համար:

Հայտնի է, որ մեզ հասած շուրջ 25 հազար հայերեն ձեռագրերի կեսից ավելին գտնվում է մեր ռեսպուբլիկայի սահմաններից դուրս, մեծ մասամբ արտասահմանյան երկրներում (Հորդանան, Իտալիա, Ավստրիա, Իրան և այլն):

Միջնադարյան շատ հեղինակների ու բնագրերի ուսումնասիրության համար Հայաստանից դուրս գտնվող ձեռագրերը կարևոր, երբեմն վճռական, նշանակություն ունեն: Ուստի, մենք պետք է ավելի լավ իմանանք հայերեն ձեռա-

գրերի այլ հավաքածուների բովանդակությունը և անհրաժեշտության դեպքում կարողանանք ստանալ կարևոր բնագրերի լուսանկար պատճենները:

Այս ուղղությամբ որոշ աշխատանք մեզ մոտ կատարված է: Այժմ մենք ունենք Վրաց թանգարանի ձեռագրական բաժնի 240 հայերեն ձեռագրերի մանրամասն ցուցակը (կազմել է մեր աշխատակից Ս. Լալաֆարյանը), Վրաստանի Կենտրոնական պատմական արխիվի շուրջ 50 ձեռագրերի ցուցակը (մեր հանձնարարությամբ կազմել է պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկը և տպագրվում է «Բանբեր» այս համարում), ունենք նաև տվյալներ Բաքվում, Մոսկվայում և Լենինգրադում պահվող հայերեն ձեռագրերի մասին և այլն: Սակայն շատ քիչ բան գիտենք հայկական ձեռագրերի արտասահմանյան այն հավաքածուների մասին, որոնց ցուցակները կամ բնավ չեն հրատարակվել, կամ էլ հրատարակվել են թերի:

Անտարակույս, միջոցներ պետք է գտնել այս թերությունը ևս վերացնելու: Մատենադարանում այժմ համապատասխան պայմաններ չեն ստեղծված գիտական սպասարկման համար: Ձեռագրերի և արխիվային վավերագրերի ուսումնասիրությամբ զբաղված գիտնականները աշխատում են մի միջանցուկ դահլիճում: Ձեռագրերի մի մասը պահարաններում դարսված են երկու խիտ շարքերով և այլն:

Համապատասխան պայմաններ չկան նաև Մատենադարանի մյուս բաժիններում՝ շենքի անբավարար ծավալի պատճառով:

Մրանք, սակայն, ժամանակավոր թերություններ են: Եվ մի քանի ամիս և Մատենադարանը կտեղափոխվի իր նոր շենքը, որտեղ ստեղծվում են իդեալական պայմաններ և՛ ձեռագրերի պահպանման, և՛ ցուցադրման, և՛ գիտական աշխատողների պարասպմունքների համար:

Սովետական Միության մեջ մեր Մատենադարանը առաջինն է, որի համար կառուցվում է հատուկ ու հարմարագույն շենք: Եվ այս պերճախոս փաստը բավական է ցույց տալու համար, թե Կոմունիստական պարտիան ու մեր հարազատ կառավարությունը ինչպիսի հոգատար վերաբերմունք ունեն անցյալի կուլտուրական հուշարձանների պահպանման ու հայագիտության զարգացման նկատմամբ:

Հայկական ձեռագրերը, հայ բազմաշարշար ժողովրդին բախտակից, անցնելով հազարամյա ճանապարհ, փրկվելով հարյուր ու մեկ հրերից ու սրերից, ասլրում ու վերակենդանանում են այսօր Մատենադարանում, իրենց մեջ թաքցրած հոգևոր դանձերով հարստացնելով հաղթանակած պրոլետարիատի առաջավոր ու հումանիստական կուլտուրան: